

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

0'66
1981

STICHTING
WETENSCHAPPELIJK
BUREAU D'66

1981

VRIJWILLIGERSWERK IN MAAT-
SCHAPPELIJKE DIENSTVER-
LENING EN GEESTELIJKE
GEZONDHEIDSZORG
CRM 11

April 1981

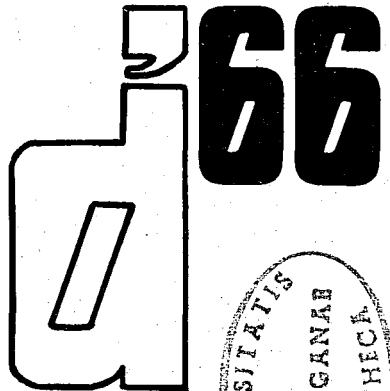
Notities over ingebouwd en
zelfstandig vrijwilligerswerk

Samengesteld door:

werkgroep Welzijnsbeleid D'66

rapporteurs: Leo Hensgens
Martin Palte

VRIJWILLIGERSWERK IN MAAT-
SCHAPPELIJKE DIENSTVER-
LENING EN GEESTELIJKE
GEZONDHEIDSZORG
CRM 11

Verantwoording

De nota "Vrijwilligerswerk in maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg" is tot stand gekomen door intensieve samenwerking binnen de commissie "Vrijwilligerswerk" van de werkgroep Welzijnsbeleid van D'66.

De sub-groep bestond uit de volgende leden:

Johan Beek, Leo Hensgens, Manda Kapii, Martin Palte (coördinator), Joke Sebus en Tineke de Vries, met als rapporteurs: Leo Hensgens en Martin Palte.

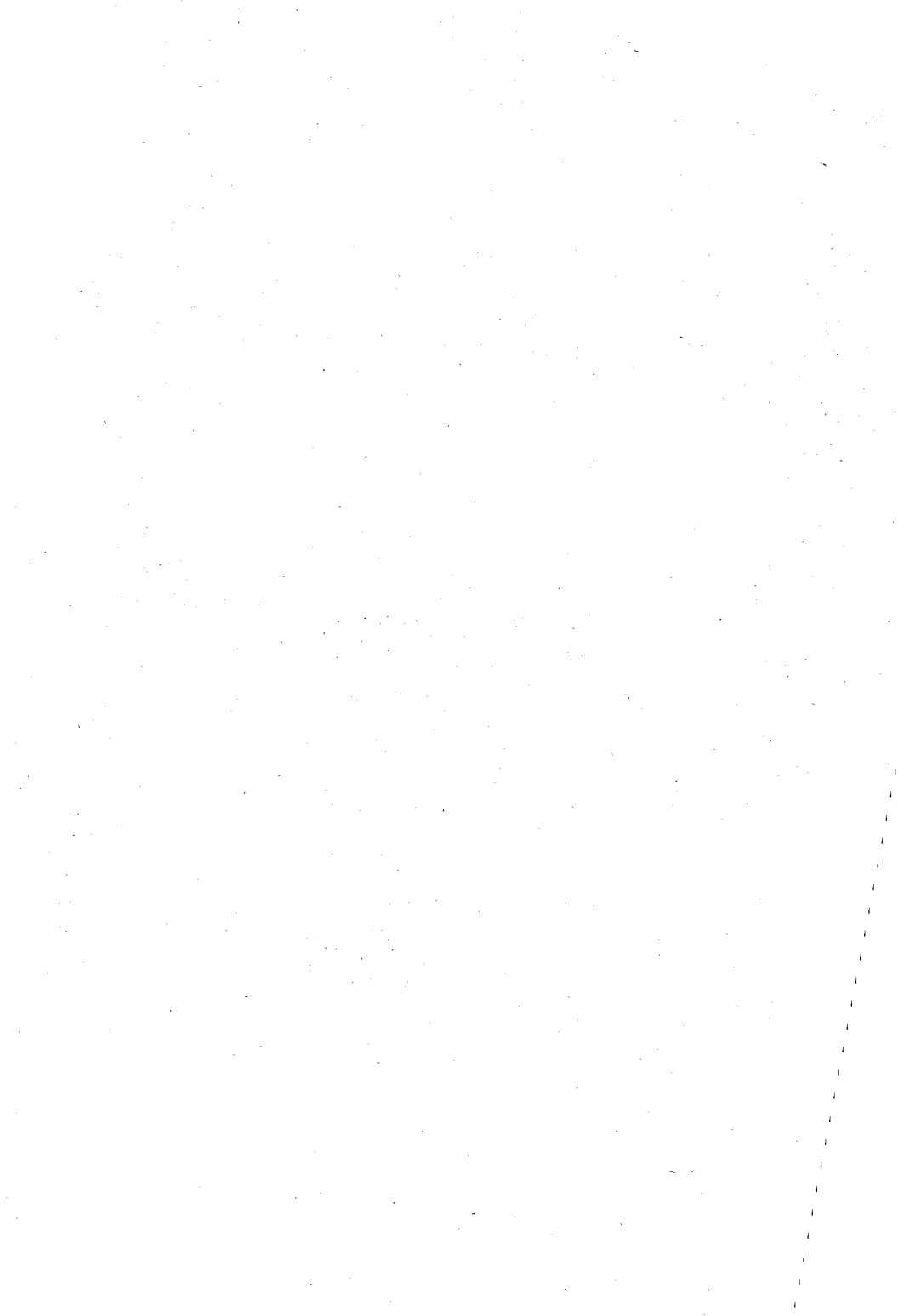
Over de in deze nota niet besproken onderwerpen als zelfhulp en mantelzorg (hulp door burens, familieleden, etc.) hoopt de werkgroep Welzijnsbeleid binnen afzienbare tijd een separate nota het licht te doen zien.

Wij hopen met deze nota een bijdrage te leveren aan de verdere ontwikkeling van het vrijwilligerswerk in de maatschappelijke dienstverlening en zorg, met name op het punt van de beleidsontwikkeling bij de overheid.

Werkgroep Welzijnsbeleid D'66

I N H O U D S O P G A V E

	blz.
Inleiding	1
1. Vrijwilligerswerk, een begripsomschrijving	2
1.1. Kenmerken van vrijwilligerswerk	3
1.2. Soorten vrijwilligerswerk	3
2. Functies van vrijwilligerswerk	4
2.1. Vrijwilligerswerk en de vrijwilligers	5
2.2. Vrijwilligerswerk en de hulpverleners	6
3. Vrijwilligerswerk en professionele hulpverlening	7
3.1. Getrainde vrijwilligers (semi-professionals)	7
3.2. Nieuwe professionals	8
3.3. Oneigenlijk vrijwilligerswerk	8
4. De organisatie van het vrijwilligerswerk	8
5. Beleidsaanbevelingen en conclusies	9
5.1. Conclusies	9
5.2. Beleidsaanbevelingen	10
6. Literatuuroverzicht	11

INLEIDING.

Vrijwilligerswerk mag zich verheugen in een groeiende belangstelling. Ook in de sector van de maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg neemt het aandeel van vrijwilligers in uitvoerende taken toe.

Deze hernieuwde belangstelling voor vrijwilligerswerk heeft het karakter van het vrijwilligerswerk in een relatief kort tijdsbestek fundamenteel veranderd. Mede als gevolg van de verslechtering van de arbeidsmarkt presenteert zich een nieuw type vrijwilliger en ontwikkelen zich nieuwe vormen van vrijwilligerswerk. Ook de veranderende positie van de vrouw in gezin en samenleving heeft vergaande consequenties voor de ontwikkeling van het vrijwilligerswerk. Daarnaast speelt de zich wijzigende arbeidsfilosofie en arbeidsmentaliteit een belangrijke rol in de opkomst van nieuwe ideeën over vrijwilligerswerk.

Voor wat betreft de sociale dienstverlening en de zorg-sector zijn bovendien tal van bijkomende factoren in het geding. Het vrijwilligerswerk is hier vaak een reactie op te ver doorgevoerde professionalisering, op quasi-professionaliteit en op -mede ten gevolge van deze professionalisering en specialisatie- als negatief ervaren verschijnselen: te grote distantie tussen hulpvrager en dienstverlener, gebrek aan menselijkheid en engagement .... Bovendien blijkt vrijwilligerswerk hier erg gevoelig te zijn voor "witte vlekken", d.w.z. zorg- of dienstverleningsfuncties welke door de professionele dienstverlening niet of onvoldoende worden aangepakt.

De toegenomen belangstelling voor vrijwilligerswerk en zich voltrekkende veranderingen in motieven voor vrijwilligerswerk, functies van vrijwilligerswerk, soorten vrijwilligerswerk, de waardering van vrijwilligerswerk blijken ook tal van problemen op te roepen. Zo is er het vraagstuk van de verhouding tussen professionele dienstverlening en vrijwilligerswerk, de roep om erkenning van vrijwilligerswerk (zich uitend in verzoeken tot subsidiering van het werk, in ideeën over medezeggenschap over het werk), denkbeelden over honorering van vrijwilligerswerk.

De werkgroep "Welzijnsbeleid" van D'66 -samengesteld uit vrijwilligers- heeft het afgelopen jaar het vrijwilligerswerk tot onderwerp van studie gemaakt. Met name de ontwikkeling van het vrijwilligerswerk in de geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening heeft haar aandacht gehad. De nota concentreert zich vooral op de functies van het vrijwilligerseerk in deze sector, analyseert knelpunten welke zich bij de huidige ontwikkeling van het vrijwilligerswerk voordoen en mondt uit in een serie conclusies en beleidsaanbevelingen.

Aangetekend dient te worden dat de werkgroep zich uitsluitend heeft gericht op zogenaamde "uitvoerende taken" binnen het vrijwilligerswerk en dat bestuursfuncties, zoals die per traditie binnen de zorg en dienstverleningssector door vrijwilligers worden uitgeoefend, buiten beschouwing blijven.

Tenslotte dient er nog op gewezen te worden dat in deze nota geen enkele poging wordt gedaan om tot een min of meer complete inventarisatie van vrijwilligers-activiteiten te komen. Voorzover in deze nota vrijwilligersactiviteiten met naam en toenaam worden vermeld, zijn deze exemplarisch bedoeld.

1. VRIJWILLIGERSWERK, EEN BEGRIPSOMSCHRIFING

De huidige maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg (de zorgsector binnen het specifiek welzijn)(5) hebben zich voor een belangrijk deel ontwikkeld uit vrijwilligersinitiatieven. In principe vormde de moraal, de ideologie of waardenoriëntatie van de samenleving de aanzet tot hulpverlening van rijken aan minder bedeelde (1). Veel van deze hulpverlening en zorg startte vanuit een soort idealisme, gewijd aan de verbetering van de kwaliteit van het bestaan op zulke terreinen als arbeidsvoorwaarden, woon- en toestanden en vrijetijdsbesteding (2). De complexer wordende problematiek, de toename van het aantal zorgcategorieën, de ontwikkeling van nieuwe inzichten omtrent oorzaken van problemen en noden (en daarmee van de wijze waarop problemen en noden benaderd dienden te worden) dwong de vrijwillige hulpverlening tot nieuwe vormen van hulpverlening. De zich ontwikkelende hulpverleningsvormen vroegen om meer kennis van zaken, om meer inzicht in de achtergronden van de problemen en in specifieke vaardigheden. Voor hulpverlening en zorg werd scholing nodig. Zo zagen we naast de vrijwilligers beroepskrachten verschijnen: mensen die een beroepsopleiding hebben genoten, werken vanuit een geschreven of ongeschreven beroepscode en voor hun hulpverlenende arbeid worden betaald. Uit deze tendens tot professionalisering resulteert een verdere inkrimping van het vrijwilligersaandeel: vrijwilligerswerk verschoof naar het domein van bestuurs- en ondersteunende taken, het eigenlijke hulpverlenings- en zorgwerk kwam in handen van beroepskrachten. De universele vrijwillige allesdoener was niet meer geschikt om hulp te verlenen, niet wat betreft de motivatie, maar wat betreft de hoeveelheid tijd die hij eraan kan besteden en zijn capaciteiten om met complexe problemen om te gaan. Vrijwilligers waren op dat moment alleen specifiek inzetbaar, d.w.z. geschikt voor hulpverlening voor niet al te moeilijke problemen, die de vrijwilliger ook de baas kan in de tijd die hem ter beschikking staat (1). Grofweg kan men stellen dat verbetering van de kwaliteit van de hulpverlening en zorg vooral gezocht wordt in een verbetering van de hulpverleningsmethodiek (professionalisering). Het proces van professionalisering van hulpverlening en zorg, dat in Nederland eerst na 1945 grote omvang aanneemt en in de zestiger jaren in een stroomversnelling geraakt (3), kenmerkt zich door een streven om de hulpverlening te baseren op deskundigheid in plaats van op liefdadigheid of vrijwilligheid (4). In plaats van niet uitgekristalliseerde hulphandelingen gebaseerd op "trial and error" wordt hulpverlening een complex vakgebied waarop men zich een groot aantal bekwaamheden eigen moet maken (1). De professionalisering van hulpverlening en zorg gaat gepaard met een steeds verdere verfijning van hulpverleningsmethoden, diversificatie van probleemsoorten en probleemgroepen, c.q. categorieën en een steeds verdergaande opsplitsing in specialismen binnen de hulpverlening. De enorme expansie van de sociale dienstverlening en zorg resulteert in een onoverzichtelijk, ingewikkeld en ondoelmatig geheel van voorzieningen waarin zowel voor hulpvrager als hulpverlener moeilijk de weg te vinden is (1). Mede ten gevolge van de ongekend snelle groei van dienstverlening en zorg verschijnt de vrijwilliger opnieuw op het hulpverleningsstoneel want juist door de schaalvergroting van dienstverlening en zorg, waarbij in principe iedere burger recht heeft op hulpverlening, ontstaat er een dermate snelle toename van de hulpvraag, dat deze door de professionals niet meer is bij te benen. De vrijwilliger krijgt, binnen de inmiddels geprofessionaliseerde instellingen, een nieuwe taak. Daarnaast zien we als reactie op het professionaliseringsproces tal van nieuwe vrijwilligersactiviteiten ontstaan, die vaak blijken geven van onbehagen en onvrede met het gegroeide stelsel van op professionaliteit gebaseerde hulpverlening en bovendien inspelen op nieuwe probleemcategorieën, welke door de professionele hulpverlening niet of onvoldoende worden behartigd.

(1) Jansen ('78) p. 65, 66, 67, 7.

(2) Shaffer en Galinsky ('76) p. 38.

(3) Michielis ('77) p. 223.

(4) Hageman Smit ('76) p. 57.

(5) Specifiek welzijn betekent (in het kader van de "kneipuntennota"): de sectoren zorg, educatie en recreatie.

1.1. Kenmerken van vrijwilligerswerk

De hiervoor geschetste ontwikkeling binnen de maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg kenmerkt zich door een streven naar verbetering van de kwaliteit van de hulpverlening middels deskundigheidsbevordering. Dit streven naar deskundigheid -in plaats van vallen en opstaan, intuïtie of gevoelens (b.v. medelijden) gebaseerde hulphandelingen- mondt uit in het ontstaan van beroepen. Kenmerkend voor dit professionaliseringsproces (het worden tot beroep) is o.a. de standaardisatie van werkzaamheden (vergelijkbaarheid en herkenbaarheid), de ontwikkeling van deskundigheid (zich uitdrukkelijk vereist geachte kennis, adequaat geachte houding en vaardigheden) en de daarbij behorende waarden en normen die tezamen de beroepsideologie vormen. De beroepsideologie tenslotte kan tot uitdrukking gebracht worden in een beroepscode, welke fungeert als richtsnoer voor het handelen van de beroepskrachten. Door maatschappelijke acceptatie wordt aan het beroep macht, status en prestige toegekend.

Van vrijwilligerswerk kan gesteld worden dat het zich op een aantal essentiële punten onderscheidt van de beroepsmatig verrichte helpende arbeid. Het niet-beroepsmatige van het vrijwilligerswerk moet gezocht worden in het ontbreken van deskundigheid t.a.v. hulpverleningsmethodieken, zoals die essentieel geacht worden voor de beroepsmatige hulpverlening (eerder is er sprake van een anderssoortige deskundigheid bij vrijwilligerswerk) en in het ontbreken van de maatschappelijke erkenning zoals die geldt voor de beroepsarbeid (geen macht, prestige en status) wat ook tot uitdrukking komt in het feit dat vrijwilligerswerk onbetaalde arbeid is. Indien we vrijwilligerswerk omschrijven als "niet-beroepsmatig verrichte helpende arbeid"(1) kan vastgesteld worden, dat er gradaties te onderscheiden zijn in de mate van niet-beroepsmatige hulpverlening. Zo zien we, langs de weg van training, toerusting en cursuswerk vrijwilligerstypen ontstaan, die in staat zijn om te werken volgens professionele maatstaven. Ook de vrijwilliger, die langdurig werkzaam is binnen een bepaalde werksoort, kan deskundigheidstrekken gaan vertonen die het onderscheid met het beroepsmatig verrichte werk minimaliseren. Het enige onderscheid van deze getrainde vrijwilligers met de beroepskrachten is gelegen in het ontbreken van status, prestige en ook zekerheid. Het invoeren van een vrijwilligerscontract(2) zou op dit punt een belangrijke verbetering kunnen zijn. Getraind vrijwilligerswerk kan overigens uitgroeien tot een nieuwe professionaliteit of tot een nieuw segment van professionele dienstverlening c.q. zorg. Vrijwilligerswerk binnen het kader waarin wij dit beschouwen, kenmerkt zich in tegenstelling tot onderlinge hulp, burohulp e.d. door een zekere mate van georganiseerdheid en herkenbaarheid naar buiten, naar de potentiële hulpvragers. Hierin schuilt ook het verschil t.a.v. onderling hulpbetoon, waarbij de nadruk ligt op de wederkerigheid van de hulpverlening. Bij onderling hulpbetoon mag degene die hulp verleent verwachten, dat hij/zij, wanneer nodig, een beroep kan doen op de ander om te helpen. Bij vrijwilligerswerk is de gerichtheid op de hulpvragers een eenzijdige: de vrijwilliger ontleent aan zijn hulp aan de ander geen aanspraak op eventuele hulp. Onder vrijwilligerswerk verstaan wij in deze nota dus: Niet-beroepsmatig verrichte helpende arbeid die zich kenmerkt door een zekere mate van georganiseerdheid en herkenbaarheid naar buiten.

1.2. Soorten vrijwilligerswerk

Het vrijwilligerswerk in de maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg kan onderscheiden worden in twee hoofdcategorieën:

- het ingebouwd vrijwilligerswerk, d.w.z. het vrijwilligerswerk dat verricht wordt in beroepsorganisaties naast c.q. in samenwerking met beroepskrachten;
- het zelfstandig vrijwilligerswerk, d.w.z. vrijwilligerswerk dat min of meer autonoom functioneert.

Het ingebouwd vrijwilligerswerk betreft het werk dat vrijwilligers verrichten in een samenwerkingsverband met professionals. Hierbij kan gedacht worden aan twee vormen:

- a. de formule waarbij de vrijwilliger functioneert als steun voor de professionals door bepaalde taken/werkzaamheden voor zijn rekening te nemen. In het NCVG-rapport "Vrijwilligers in de psycho-sociale hulpverlening" ('73) worden in dit

(1) Duitemeyer ('74) p. 54.

(2) Zie ook de beleidsaanbevelingen in deze nota (blz.10)

kader verschillende vrijwilligersfuncties benoemd: vrijwilligers, die functioneren als begeleiders van kleine groepen vrijwilligers betrokken bij voorlichtings- en vormingsactiviteiten met een preventief doel;

- b. de formule waarbij vrijwilligers en professionals werken als partners in een opzet waarvoor gezamenlijke verantwoordelijkheid wordt gedragen. Deze laatste formule is vooral beproefd in de alternatieve hulpverlening.

Het ingebouwd vrijwilligerswerk manifesteert zich de laatste tijd met name in de geestelijke gezondheidszorg, de reclassering, de kinderbescherming, de zorg voor buitenlandse werknemers en in de alternatieve hulpverlening.

Het zelfstandig vrijwilligerswerk is de sector waarin de meeste "beweging" te constateren valt. Naast het traditionele vrijwilligerseerk (vaak uitgeoefend in verenigingen met contributies zoals de Jeugdbeweging, vrouwenbeweging) zien we hier een geweldige diversiteit aan vrijwilligersinitiatieven op de meest uiteenlopende terreinen. In het zelfstandig vrijwilligerswerk manifesteert zich vaak een onvrede met de bestaande hulpverlening en zorg (te bureaucratisch, ontoereikend, te instrumenteel, te weinig flexibel, getuigend van weinig menselijkheid) maar ook een bewust inspelen op witte vlekken (probleemgroepen of probleemsoorten welke binnen het bestaande stelsel niet of ontoereikend worden bestreken).

In de nota "Vrijwilligersactiviteiten, een drietal knelpunten" ('79) worden o.a. de volgende soorten zelfstandig vrijwilligerswerk genoemd (1):

1. Nieuwe vrijwilligersactiviteiten (hulpdiensten, daklozenopvang, telefonische hulpdiensten, Blijf van mijn Lijf, etc.);
2. Belangengroeperingen of bonden (vertonen veel overeenkomst met zelfhulpgroepen maar streven maatschappelijke verandering na (verbetering van de feitelijke situatie, erkenning van rechten). Als voorbeelden worden genoemd patiëntenverenigingen, belangencollectief van gescheiden mensen;
3. Actiegroepen: groepen die als doel hebben om het overheidsbeleid of instellingsbeleid te veranderen (Wij vrouwen eisen, Dolle Mina's, etc.);
4. Mentaliteitsgroepen (Vredesgroepen, Wereldwinkels, Man-Vrouw-Maatschappij, etc.)

De huidige belangstelling voor vrijwilligerswerk en de diversiteit in vrijwilligersinitiatieven lijkt ons in elk geval te wijzen op een veranderende opvatting met betrekking tot zin en betekenis van bepaalde vormen van beroepsmatige hulpverlening. Dit manifesteert zich niet alleen in een verzet tegen quasi-professionaliteit tegen te ver doorgevoerde distantie en methodiekengebruik, maar ook in de hernieuwde aandacht voor de kwaliteit van de woon- en leefsituatie (le lijn) en daarmee van kleinschaligheid. Daarnaast is een groeiende aandacht te bespeuren voor de politieke aspecten van maatschappelijke dienstverlening en de geestelijke gezondheidszorg (de "kritische hulpverlening").

2. FUNCTIES VAN VRIJWILLIGERSWERK

De huidige opleving van het vrijwilligerswerk in de sociale dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg heeft voor een belangrijk deel haar impulsen gekregen uit de ontwikkelingen binnen de professionele dienstverlening en zorg zelf. Gewezen werd al op de schaalvergroting van de georganiseerde hulpverlening, welke resulteerde in een discrepantie tussen hulpvraag en professioneel hulpverleningsaanbod. Nede als gevolg hiervan werd de vrijwilliger weer belangrijk voor de hulpverleningsorganisaties. Daarnaast moet zeker gewezen worden op belangrijke veranderingen op het terrein van de hulpverleningsmethodiek. Niet alleen zien we hier een verschuiving van strikt individuele benadering naar groepsworkbenadering (van individuele therapie naar groepstherapie, van casework naar gezinsbehandeling en groeps counseling, etc.), maar ook ontwikkelingen die het solistisch optreden van de hulpverlener binnen hiërarchisch geordende hulpverleningsstructuren veranderen in de richting van multidisciplinair werken, interprofessioneel teamwork. Deze multidisciplinaire aanpak heeft tot gevolg dat de hulpverlening tot op zekere

---

(1) Zelfhulpgroepen worden door ons niet tot de vrijwilligersactiviteiten gerekend, omdat hierbij de eigen problematiek centraal staat en de hulpverlening berust op wederzijds dienstbetoon.

hoogte aspecten van deprofessionalisering gaat meebrengen (1). De deprofessionalisering is niet alleen noodzakelijk vanwege de vereiste samenwerking en democratisering, maar ook vanwege het groeiend inzicht in het belang van het actieve aandeel van de hulpvrager, in het hulpverleningsproces. De cliëntgerichte benadering, het preventief werken, het benadrukken van het belang van ambulante hulpverlening en de herontdekking van de lijn zijn slechts enkele van de ontwikkelingen die hiermee samenhangen.

Naast de ontwikkelingen binnen de professionele dienstverlening en zorg, die het vrijwilligerswerk nieuwe impulsen geven, zijn er ontwikkelingen in de samenleving die van grote invloed zijn op het ontstaan van nieuwe vrijwilligersinitiatieven. In de nu volgende korte notities zullen we hierop wat nader ingaan.

2.1. Vrijwilligerswerk en de vrijwilligers

Belangrijk aspect in de discussie over vrijwilligerswerk is de betekenis die vrijwilligerswerk heeft voor de vrijwilligers zelf. Gewezen wordt dan op de emancipatieve functie die dit werk zou hebben voor de vrijwilligers (b.v. voor vrouwen en uitkeringstrekkers, de mogelijkheden tot zelfontplooiing, de behoefte aan contacten met anderen, de behoefte aan zinvolle tijdsbesteding (2)).

Dit alles wordt dan versterkt door de momenteel aanwezige tendens in het denken over arbeid (b.v. werktijden, beloning, waardering). De verslechterende arbeidsmarktsituatie maakt dat veel mensen zich weer gaan richten op vrijwilligerswerk omdat betaald werk niet meer haalbaar is.

In zover deze aspecten, vanuit het perspectief van de vrijwilliger gezien, begrijpelijk zijn, moet toch vastgesteld worden dat in het eenzijdig benadrukken van de functies die vrijwilligerswerk heeft voor de vrijwilliger, het risico schuilt dat te weinig rekening gehouden wordt met de belangen van de (potentiële) hulpvragers. Duidelijk is dat de motieven voor vrijwilligerswerk zeer uiteenlopend kunnen zijn. Een extra probleem is zeker de toename van het aantal oneigenlijke vrijwilligers, mensen met gekwalificeerde opleidingen die "vrijwilligerswerk" verrichten op het niveau van hun beroepsopleiding. In principe is hier sprake van onbetaalde (eventueel onderbetaalde) beroepsarbeid. In feite hebben we hier te maken met een ontwikkeling die bestreden dient te worden. Ze werkt problematiserend naar de vrijwilliger (die geen enkele rechtspositionele zekerheid heeft), naar de beroepskrachten (die ook met de onduidelijke positie van deze niet-betaalde collega te maken hebben) en naar de hulpvrager.

Door de verslechtering van de arbeidsmarkt en de zich wijzigende positie van de vrouw in gezin en samenleving ontstaat er op de vrijwilligersmarkt een enorme toeloop van mensen die niet alleen op zoek zijn naar zinvol werk, maar waarvan een niet onaanzienlijk deel ook erkenning wil vinden voor datgene, wat ze doen in de vorm van financiële beloning (wat overigens ook te maken heeft met streven van vrouwen naar financiële onafhankelijkheid!). Vandaar dat de kwestie van vergoeding, betaling (partiële) salariering hoge ogen gooit op studiedagen van vrijwilligers en in vrijwilligersnota's. (3)

Vrijwilligerswerk omschreven wij als "niet-beroepsmatige verrichte helpende arbeid", gekenmerkt door een zekere mate van georganiseerdheid en herkenbaarheid. Dit kan op twee wijzen gestalte krijgen:

- a. binnen het kader van de geïnstitutionaliseerde beroepsmatige hulpverlening (ingebouwd vrijwilligerswerk) waar naast of in samenwerking met beroepskrachten vrijwilligers werkzaam zijn (zie p. 4);
- b. binnen het kader van het zelfstandig vrijwilligerswerk, waar we min of meer "gevestigd vrijwilligerswerk" zien en waar nieuwe initiatieven tot ontwikkeling worden gebracht. Wat dit "nieuwe vrijwilligerswerk" betreft zijn een aantal ontwikkelingen mogelijk:
  - de mogelijkheid tot institutionalisering en bestendiging van de vrijwilligersarbeid. Op de lange duur gezien schaarst de nieuwe vorm van hulpverlening zich hiermee binnen het kader van de "traditionele vrijwilligersorganisaties".

(1) Zie ook Ris, Diederiks ('74)

(2) Zie ook Hoekendy ('79)

(3) Vrijwilligerswerk, wat werkt er tegen ('78), Welk werk dient betaald te worden ('79), Vrijwilligerswerk, een drietal knelpunten ('79)

- de mogelijkheid, dat het vrijwilligersinitiatief overgaat in een professionele vorm van hulpverlening, hetzij door opname in bestaande professionele hulpverleningskaders, hetzij door institutionalisering als nieuwe professionele organisatie naast bestaande, c.q. ter vervanging van bestaande organisaties.
- de mogelijkheid, dat de nieuwe initiatieven na korte tijd beëindigd worden, hetzij omdat de gestelde doeleinden bereikt worden, hetzij omdat de nieuwe initiatieven worden overgenomen door professionele organisaties, hetzij vanwege gebrek aan belangstelling voor de nieuwe initiatieven.

Het is noodzakelijk dat de subsidiërende overheid alert is op ontwikkelingen, juist in de sector van het zelfstandig vrijwilligerswerk. Nieuwe ontwikkelingen welke zich hier voordoen dienen (onder bepaalde condities) voorwaardenscheppend ondersteund te worden. Van belang is vooral ook dat de subsidiërende overheid nieuwe vrijwilligersinitiatieven die zich bewegen in de richting van professioneel werk, als zodanig weet te onderkennen en te waarderen.

2.2. Vrijwilligerswerk en hulpvragers

De indruk bestaat dat vrijwilligerswerk sterke ijzers in het vuur heeft als het gaat om de groeiende vraag naar hulp- en dienstverlening en de enorme gedifferentieerdheid in die hulpvraag. Aan vrijwilligers kunnen een aantal kwaliteiten worden toegekend die inspelen op de behoeften bij hulpvragers. Zo wordt vrij algemeen onderkend dat vrijwilligerswerk zich kenmerkt door spontaniteit van het menselijk contact, openheid, sympathie, hulpvaardigheid, geringe distantie en het dichter bij de hulpvrager staan qua sociale en culturele achtergrond (1). Naar de hulpvrager gezien kan dit betekenen dat drempels verlaagd worden, de bereikbaarheid gemakkelijker is en minder sprake is van probleemstigmatisering.... Juist wat dit laatste betreft kan vrijwilligerswerk een zeer belangrijke functie vervullen daar waar hulpvragers de indruk hebben dat hun "probleem" geen zware professionele aanpak behoeft, maar eigenlijk meer gediend is met gesprekspartners die de betreffende problematiek "kennen". Voorwaarde is natuurlijk dat de vrijwillige hulpverlening als alternatieve keuzemogelijkheid bij hulpvragers bekend is. Het zelfstandig vrijwilligerswerk kan hier een belangrijke functie vervullen in het tegengaan van ongewenste, nodeloze professionele hulp, omslachtige procedures, etc.

Ook voor de hulpvrager bij de professionele dienstverlening en zorg kan de vrijwilliger in de woon- en leefsituatie van de cliënt van wezenlijke betekenis zijn. We duiden hier dan op het ingebouwd vrijwilligerswerk. Door Jansen (1) wordt nadrukkelijk gewezen op de betekenis van de vrijwilliger in voor- en nazorg en dan met name in le lijn werkzaamheden in maatschappelijk werk, geestelijke gezondheidszorg, reclassering en kinderbescherming.

Gewezen dient te worden op de politiserende functie welke het vrijwilligerswerk vaak vervult (vooral het zelfstandig vrijwilligerswerk). In de nieuwe vrijwilligersactiviteiten wordt veelal niet uitsluitend hulp geboden (in de zin van tijdelijk onderdak, bescherming tegen geweld van de echtgenoot, uit de sleur en spanning van dagelijks routinewerk halen), maar wordt bovendien gewerkt aan bewustmaking, collectivering van belangen. Direct in verband hiermee staat de functie welke het zelfstandig vrijwilligerswerk vervult als representant van nieuwe waarden, waarin een deel van het hulpzoekend publiek zich mogelijk makkelijker herkent. Vrouwen-groepen kunnen in die zin representatief zijn voor de zich ontwikkelende herwaardering van de man-vrouw relatie, de zich wijzigende opvattingen over gezin, de moeder-kind relatie, etc. Iets identieks laat zich zeggen over vrijwilligersinitiatieven t.a.v. jeugd en jongeren. Traditionele beroepsorganisaties blijken vaak niet in staat bepaalde jeugd- en jongerengroepen te bereiken, dit in tegenstelling tot de alternatieve en kritische hulpverlening. Het is juist deze bijzondere rol, welke de vrijwilliger kan spelen ten behoeve van zijn eigen sociale groep en subcultuur, die door sommigen wordt benadrukt.

Aan vrijwilligerswerk zijn ook nadelen verbonden. Zo kan erop gewezen worden, dat veel vrijwilligerswerk het stempel van liefdadigheid draagt, hetgeen een drempel zou kunnen opwerpen en bovendien te vrijblijvend is. Ook wordt vaak gesteld, dat er te weinig continuïteit in het werk is door het verloop onder de vrijwilligers.

(1) Zie ook Jansen ('78) p. 70.

Bovendien bestaat er te weinig duidelijkheid over de verantwoordelijkheid, met name over wie de verantwoording draagt. Deze problematiek benadrukt de noodzaak om te komen tot vrijwilligerscontracten, waarin de rechten en plichten -de verantwoordelijkheden dus- worden vastgelegd. Dit zowel om zekerheid voor de vrijwilligers als om zekerheid naar het werk toe te verkrijgen. Voor de zelfstandige vrijwilligersorganisaties is het werken op een dergelijke basis absolute noodzaak, wil men bij een deel van de hulpvragers en van potentiële verwijzers de bestaande twijfels over de continuïteit van het werk wegnemen. Bovendien is het vrijwilligerscontract ook voor de vrijwilliger zelf van belang, niet alleen in het kader van eigen positie en functie, maar ook in verband met toekomstige functieverandering. De ontwikkeling van een vrijwilligerscontract zou het ook mogelijk moeten maken de ervaringsjaren als vrijwilliger opgedaan, mee te laten tellen bij de bepaling van het salaris als vrijwilliger (weer) betaald werk gaat doen. In b.v. de welzijns c.a.o. is dit momenteel uitgesloten.

3. VRIJWILLIGERSWERK EN PROFESSIONELE HULPVERLENING

Vrijwilligerswerk ontwikkelt zich steeds in een zekere relatie ten opzichte van de professionele hulpverlening/dienstverlening. Een belangrijk deel van het vrijwilligerswerk vindt plaats binnen professionele organisaties en wordt van daaruit min of meer gestuurd in een, meestal door de beroepskrachten, bepaalde richting. Het risico hiervan is dat vrijwilligerswerk al snel zijn eigen karakteristiek verliest (openheid, engagement, hulpvaardigheid, etc.) en in methodieken, hulpverleningsmodellen en functionarissenbeleid verstrikt raakt. Dat alles hangt natuurlijk samen met het gewicht dat wordt toegekend aan de bij de betreffende instelling in zwang zijnde professionele modellen. De autonomie van sommige professionele modellen -met name de modellen die "medisch" gekleurd zijn- kan dermate groot zijn, dat niet alleen het vrijwilligerswerk ondergeschikt wordt (of onmogelijk is), maar ook dat de hulpvrager een onmachtige figuur is die altijd aan het kortste eind trekt. Voor de ontwikkeling van het vrijwilligerswerk binnen de professionele zorg en dienstverlening is het van levensbelang dat men daar gevoelig is voor de negatieve aspecten van het verdergaande professionaliseringsproces en daadwerkelijk een stuk van zijn autonomie prijsgeeft. Op die manier zou dan ook ruimte geschapen kunnen worden voor een meer coöperatieve relatie met het vrijwilligersaandeel. Men krijgt de indruk dat er wat dit betreft op dit moment in elk geval aanzetten aanwezig zijn (b.v. nieuwe structuren in de gezondheidszorg, met name wat betreft mantelzorg, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, een nadere nota met betrekking tot enkele aspecten van de geestelijke gezondheid ('74) m.b.t. het overmatige gebruik van professionals). Kern van de zaak blijft dan of de professional ook iets wil leren van de vrijwilliger, of dat -zoals uit het rapport van een commissie, ingesteld door de Council of Social Service "De vrijwilliger in de sociale dienstverlening" ('73) beroepskrachten een belangrijk deel van hun tijd gaan besteden aan het leren van maatschappelijk werkmethoden aan de vrijwilligers. Dit betekent overigens geen pleidooi voor vermindering of afbouw van de professionaliteit in de geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijke dienstverlening. Professionaliteit en verdere professionalisering is, gelet op de toegenomen problematiek, de omvang en complexiteit van de problemen, noodzakelijk. Vrijwilligerswerk en dus ruimte voor vrijwilligerswerk binnen de beroepsorganisaties is echter naast mantelzorg (1), zelfzorg, onderlinge hulp, noodzakelijk, omdat het vrijwilligerswerk juist een correctie betekent op de negatieve aspecten van professionaliteit. Anders gezegd: vrijwilligerswerk binnen de professionele hulpverlening kan zorgen voor eendeels noodzakelijke deprofessionalisering waar de hulpvraag dit vereist.

3.1. Getrainde vrijwilligers: (semi-professionals)

Kenmerkend voor sommige vrijwilligersterreinen is dat men in de uitoefening na verloop van tijd kenmerken van professionele arbeid gaat zien: men gaat de kneepjes van het vak kennen. Daardoor gaat men ook steeds meer lijken op de beroepskrachten in hun wijze van functioneren en verliest men de karakteristieken van vrijwilligerswerk (openheid, spontaniteit, etc.). Niet alleen is het zo, dat sommige vrijwilligers gaan functioneren als beroepskrachten, maar er is ook een wens tot erkenning van het professionele karakter van het werk, dat men verricht (status, prestige, macht). Deze ontwikkeling kan bevorderd worden door het deelnemen aan toerustingscursussen, training (1) mantelzorg is: burenhulp, hulp door familieleden, etc. etc.

ningen en door werkbegeleiding en supervisie. In feite ontstaat er een vrijwilligers-type, dat zich in weinig van de beroepskracht onderscheidt wat betreft deskundigheid, kennis, etc. Het enige onderscheid blijft de formele erkenning, de daarmee corresponderende honorering en de zekerheid t.a.v. de beoefening van het werk. Het lijkt ons noodzakelijk te onderzoeken in hoeverre het mogelijk is vrijwilligers die langdurig in een bepaalde werksoort werkzaam zijn en dit zich door ervaring, het volgen van cursussen, het deelnemen aan trainingen, de beroepsattitude en beroeps-kennis eigen hebben gemaakt, ook formeel als semi-professional te erkennen (diplomering, getuigschrift). Regelingen t.a.v. dit punt zouden in het vrijwilligerscontract opgenomen dienen te worden.

3.2. Nieuwe professionals

Voorname lijk in het zelfstandig vrijwilligerseer k is het mogelijk dat nieuwe vrijwilligersinitiatieven uitgroeien tot beroepsactiviteiten (standaardisering van hulp, c.q. dienstverleningsactiviteiten, groeiende overeenstemming over vereiste kennis, bekwaamheden en houding). Hierbij is datgene wat in het stukje over de getrainde vrij-williger gezegd is van groot belang. Het is noodzakelijk dat de overheid deze ontwikkelingen nauwlettend volgt en initiatieven meent welke leiden tot bestendinging en formalisering van noodzakelijk gebleken hulp- en dienstverleningsactiviteiten. Wanneer mocht blijken dat voor de nieuwe vorm van professionele dienstverlening geen adequate opleidingsstructuur aanwezig is, zal het mede tot de taak van de overheid behoren hier initiatieven te bevorderen.

3.3. Oneigenlijk vrijwilligerswerk

Over oneigenlijk vrijwilligerswerk werd reeds summier gesproken. Wij doelen hier op het groeiend aandeel van mensen met een gekwalificeerde beroepsopleiding die, onder de vlag van vrijwilligerswerk, onbetaalde, c.q. onderbetaalde beroepsarbeid verrichten, hetzij in part-time, hetzij in full-time verband. Het is niet ondenkbaar dat een deel van deze "vrijwilligers" best tevreden is of vrede heeft met de situatie (men heeft dan wel geen betaalde baan, men heeft in elk geval werk), zeker wanneer in het levensonderhoud voorzien kan worden via sociale uitkeringen of uit het inkomen van de partner. Wij zijn van mening dat het onjuist is dat, daar waar aantoonbare behoefte bestaat aan inzet van beroepskrachten, deze functies door beroepskrachten onder de vlag vrijwilligerswerk en dus onbetaald worden vervuld. De overheid dient o.i. een beleid te voeren dat formele aanstelling als beroepskracht mogelijk maakt. Het risico van de hier signaleerde ontwikkeling is bovendien, dat sociale uitkeringen welke genoten worden, bijdragen aan het ontstaan van zeer ongelijke beloningssystemen voor identieke arbeid. Voor de betaling van deze beroepskrachten zou gedacht kunnen worden aan de overheveling van gelden van de sociale uitkeringen naar de subsidiërende departementen. Wij beseffen dat dit praktisch moeilijk te realiseren zal zijn.

4. DE ORGANISATIE VAN HET VRIJWILLIGERSWERK

Bij iedere organisatie die gebruik maakt van vrijwilligers dient een full-time organisator/coördinator werkzaam te zijn. Deze functie kan het beste worden vervuld door een betaalde kracht die het betreffende vrijwilligerswerkteer rein uit ervaring kent. Bij het zelfstandig vrijwilligerswerk zou een dergelijke functie ingesteld en gesubsidieerd kunnen worden, indien blijkt dat de vrijwilligersorganisatie een relevante hulp, c.q. dienstverlenende taak vervult. Bevorderd dient te worden dat het stelsel van vrijwilligerscentrales zich verder ontwikkelt tot een landelijk netwerk en dat deze centrales fungeren als advies-, informatie- en doorverwijscentra voor vrijwilligers op zoek naar (ander) zinvol vrijwilligerswerk. Het zou te bepleiten zijn deze vrijwilligerscentrales in nauwe samenwerking met de Gemeestelijke Arbeidsbureaux te doen functioneren, c.q. de bemiddelings-, informatie- en doorverwijsfunctie naar vrijwilligerswerk onder te brengen bij de G.A.B.'s. Gewestelijke Arbeidsbureaux kunnen een belangrijke functie vervullen bij het bekendmaken van de diverse mogelijkheden welke vrijwilligerswerk biedt voor jeugdige werklozen, langdurig werklozen en bij het doorsluizen van potentiële vrijwilligers naar beroepsorganisaties, c.q. zelfstandig vrijwilligerswerk. Bepleit wordt de instelling van een landelijk vrijwilligersbureau dat gefinancierd wordt uit overheidsmiddelen. Dit bureau fungeert als centrum voor alle vrijwilligersactiviteiten (ingebouwde zowel als zelfstandige). Als belangrijke taken voor dit bureau zien we:

het verrichten van onderzoek naar vrijwilligersfuncties, behoeften aan vrijwilligerswerk, etc., stimuleren van scholings- en trainingsprogramma's, advisering aan vrijwilligersorganisaties, zowel aan Rijks- en lagere overheid met betrekking tot subsidie-aanvragen, belangenbehartiging van het vrijwilligerswerk en het signaleren van tekorten.

5. BELEIDSAANBEVELINGEN EN CONCLUSIES

5.1. Conclusies

De belangrijkste functie van het vrijwilligerswerk in maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg is gelegen in de deprofessionaliserende bijdrage. Vrijwilligerswerk schept het noodzakelijke tegenwicht voor de aan de professionalisering van dienstverlening en zorg inherente ontmenselijking (distantie, zakelijkheid, probleemcategorisering, bureaucratische procedures, etc.). In vrijwilligerswerk is de notie aanwezig dat veel menselijke levenssituaties niet per definitie als psycho-sociaal probleem benaderd hoeven te worden. Vrijwilligerswerk kan nodeloze proto-professionalisering (d.w.z. de aan de professionele zorg en dienstverlening inherente neiging om cliënten hun "problemen" in psychotherapeutische termen te gaan vertalen en te verstaan) tegen gaan. Veel menselijke levensomstandigheden zijn niet vertaalbaar in professioneel welzijnsjargon. Eenzaamheid, verdriet -om slechts een tweetal voorbeelden te noemen- vragen om medemenselijkheid. Vrijwilligerswerk kan hier van betekenis zijn. Een aantal vormen van vrijwilligerswerk, met name in de sector van het zelfstandig vrijwilligerswerk, kenmerkt zich door een sociale-probleemoriëntatie, d.w.z. men richt zich op problemen die een relatief groot aantal mensen betreffen/raken, maar beperkt zich daarbij niet tot een individuele dienst- of hulpverleningsrelatie. De maatschappelijke oorzaken van de problematiek worden juist als centraal actiepunt gezien (bewustmaking, politisering, collectivisering van belangen). In vrijwilligerswerk kan zich een deel van de ook door de overheid gewenste zelfwerkzaamheid en mondigheid uitdrukken. Vrijwilligers werken -naast of in samenwerking met de beroepsorganisaties- aan de oplossing van problemen, aan het voorkomen van probleemsituaties en aan het draagbaar maken van situaties welke inherent zijn aan menselijk leven.

Wij hebben vrijwilligerswerk omschreven als "niet-beroepsmatig verrichte helpende arbeid in georganiseerd verband". Daarmee hebben wij tot uitdrukking gebracht dat vrijwilligerswerk zich wezenlijk onderscheidt van professionele zorg- en dienstverlening. Dat alles neemt niet weg dat er in vrijwilligerswerk gradaties onderscheiden moeten worden. Wij zijn van mening dat daar waar vrijwilligers zich professionele werkwijzen hebben eigengemaakt en ook als zodanig functioneren, geen sprake meer is van vrijwilligerswerk, maar van semi-professionalisme. Deze ontwikkeling kan zich zowel voordoen in het ingebouwde vrijwilligerswerk (waar vrijwilligers door langdurige ervaring en het volgen van trainingen, cursussen etc. steeds meer gaan functioneren als de beroepskrachten waarmee zij samenwerken) als in het zelfstandig vrijwilligerswerk, waar nieuwe initiatieven uitgroeien tot gestandaardiseerde werkzaamheden waarvoor gespecialiseerde kennis en vaardigheid vereist is.

Wij zijn van mening dat de overheid in die gevallen tot erkenning van professionaliteit dient over te gaan (zie ook 3.1. en 3.2.). Wat betreft het oneigenlijk vrijwilligerswerk (de onbetaalde c.q. andersbetaalde beroepsarbeid) zijn wij van mening dat arbeid die anders alleen door beroepskrachten wordt gedaan, ook als men hiervoor niet het geldende salaris ontvangt, niet gerekend kan worden tot het vrijwilligerswerk. Een heel ander chapter is of het niet nastrevenswaardig is werkloze beroepskrachten de mogelijkheid te bieden (partiële) betrekkingen te aanvaarden met behoud van hun sociale uitkering, aangevuld tot het gebruikelijke salaris of dat gelden worden overgeheveld van de sociale uitkeringen naar de subsidiënten. De kwaliteit van de dienstverlening en zorg is op zijn minst ook gebaat bij vermindering van "caseload" van de thans werkzame beroepskracht.

Uit het voorgaande blijkt dat wij grote betekenis hechten aan de initiatieven op het terrein van het zelfstandig vrijwilligerswerk. Het belang van het zelfstandig vrijwilligerswerk is het innovatief karakter van dit werk, de organisatie van belangen, welke niet of onvoldoende worden behartigd binnen de professionele hulpverlening, de aandacht voor de directe woon- en leefomstandigheden (kleinschaligheid) en is de aandacht voor de maatschappelijke achtergronden, c.q. oorzaken van problemen (politiserende hulpverlening). Zelfstandig vrijwilligerswerk vervult een fundamentele functie in het dragen van mede-verantwoordelijkheid van de burger voor de kwaliteit van het

bestaan zoals dat door D'66 wordt voorgestaan. Wij zijn van mening dat de overheid juist deze sector dient te ondersteunen middels een gericht subsidiebeleid. Wij denken hierbij o.m. aan het ondersteunen van nieuwe initiatieven door onder bepaalde condities zodanige subsidies te verstrekken dat de voorwaarden geschapen kunnen worden tot continuering.

5.2. Beleidsaanbevelingen

5.2.1. Algemeen

1. Vrijwilligerswerk in de maatschappelijke dienstverlening en geestelijke gezondheidszorg dient een belangrijk aandachtspunt te zijn in het beleid van D'66. Bijgedragen zou moeten worden aan het scheppen van ruimte voor vrijwilligerswerk binnen de professionele instellingen, de erkenning van het belang van vrijwilligerswerk in het kader van de noodzakelijke deprofessionalisering (zie hoofdstuk 3, punt 3.) en als instrument van participatie en mondigheid van de burgers bij de behartiging van hun specifieke welzijnsproblemen. Als beleidsuitgangspunt dienen wij vrijwilligerswerk te onderscheiden van professionele hulpverlening en onderling hulpbetoon (mantelzorg en zelfhulp).
2. Vrijwilligerswerk is onbetaalde arbeid. Alleen in die gevallen waarin vrijwilligerswerk uitgroeit tot professionele hulpverlening (3.1. en 3.2.) dient erkenning als professie -en dus honorering- bewerkstelligd te worden.
3. De invoering van een vrijwilligerscontract, waarin de voor een overeengekomen periode te verrichten werkzaamheden en de hiervoor geldende onkostenvergoeding e.d. dient nagestreefd te worden. Bij nieuwe vrijwilligersinitiatieven kan de subsidiërende overheid een dergelijk vrijwilligerscontract eerst na een "aanlooperperiode" verplicht stellen. Aan de hand van het vrijwilligerscontract zou het mogelijk zijn te komen tot een getuigschrift, waarin naast b.v. de tijd dat men in een bepaalde vrijwilligersfunctie is geweest, ook staat opgenomen welke cursussen e.d. men heeft doorlopen. Door deze zaken zou het mogelijk moeten zijn dat vrijwilligersactiviteiten worden meegenomen bij de "ervaringsjaren" die tellen bij de salarisbepaling als men (weer) betaald werk gaat doen. Vooral de welzijns c.a.o. dient hierop dan te worden aangepast.
4. Nagegaan moet worden in hoeverre een legitimatiebewijs voor vrijwilligers wenselijk is waaruit blijkt wie de vrijwilliger is en namens wie hij/zij optreedt.
5. Voorwaarde voor uitbouw van vrijwilligerswerk is:
  - a. subsidiëring door de overheid van reële kosten gemaakt door vrijwilligers;
  - b. subsidiëring van kosten voor training van vrijwilligers;
  - c. voorwaardenscheppende ondersteuning van zelfstandig vrijwilligerswerk (ondersteunende subsidie);
  - d. subsidiëring van full-time c.q. part-time vrijwilligerscoördinator bij instellingen waar vrijwilligers werkzaam zijn;
  - e. volledige subsidiëring van het landelijk vrijwilligersbureau;
  - f. het scheppen van mogelijkheden voor trekkers van A.W.W., W.A.O., W.W., W.W.V. en R.W.W. om voor vrijwilligerswerk een onkostenvergoeding te ontvangen, zonder dat deze wordt ingehouden op hun uitkering.

5.2.2. Aanvullende opmerkingen

Bij de opleiding van maatschappelijk werkers, andragogen, t herapeuten, dient meer aandacht besteed te worden aan het vrijwilligerswerk, zodat de professionele hulpverlener beter voorbereid is op samenwerking met vrijwilligers. Er dient een onderzoek plaats te vinden naar de behoeften aan scholing, vorming en training bij vrijwilligers en bij de organisaties waar vrijwilligerswerk plaatsvindt. Aan de hand van de resultaten van dit onderzoek dient bepaald te worden welke opleidingswegen benut kunnen worden en welke eventueel nieuwe opleidingsinitiatieven genomen dienen te worden. Een dergelijk onderzoek zou opgedragen kunnen worden aan het te stichten Landelijk Vrijwilligersbureau.

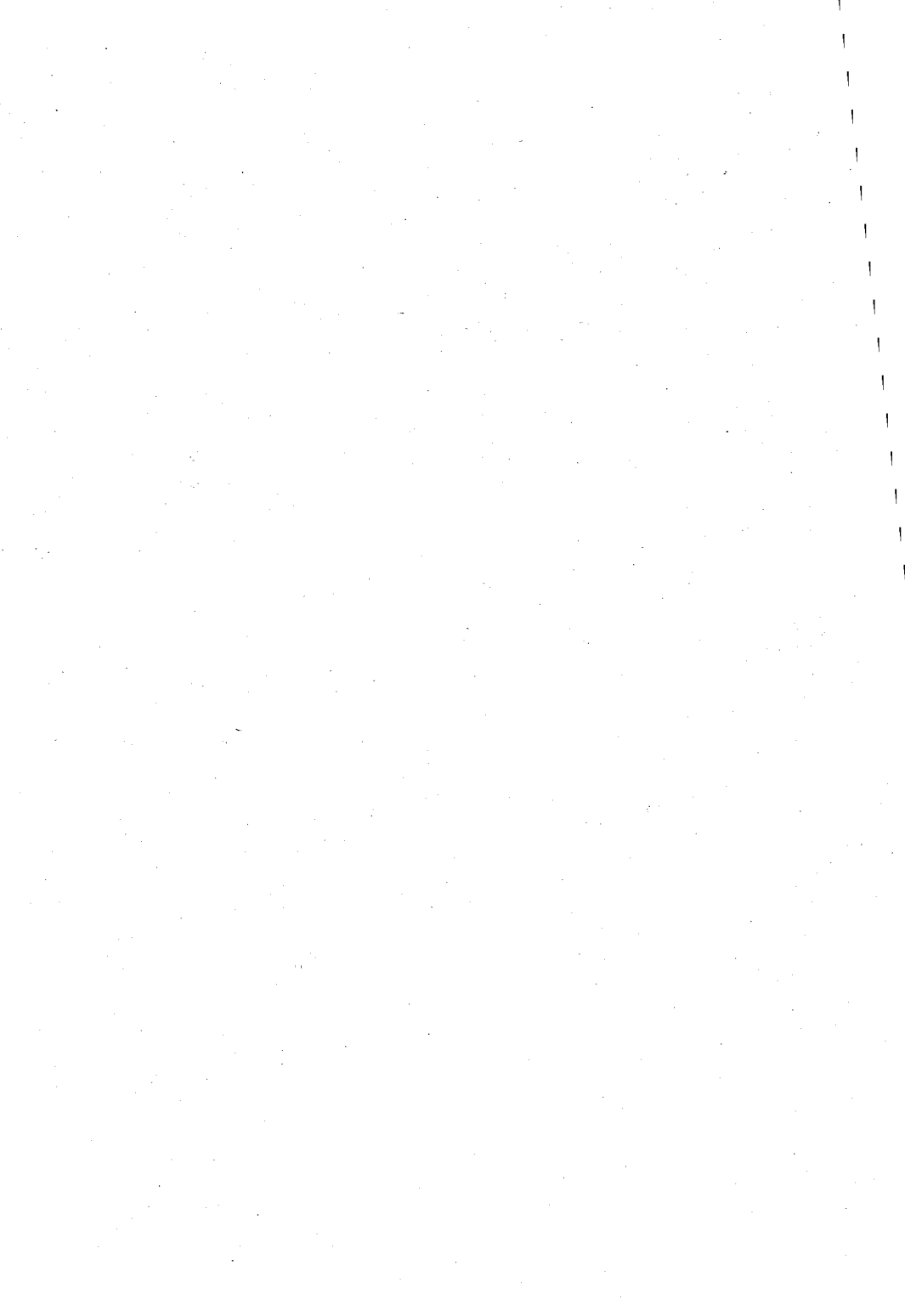

6. LITERATUURVERZICHT

- Jansen, Harry F.A. - Onder de huid van de hulpverlening; een literatuurstudie over georganiseerde psycho-sociale hulpverlening in drie dimensies; plus een geselecteerde bibliografie, 1978. Vakgroep Methoden en Technieken, Sociologisch Instituut, Leiden.
- Shaffer, John B.P. en Galinsky, M. David - Groepstherapie en sensitivity training; een systematisch overzicht, 1976, Van Loghum Slaterus B.V. Deventer
- Michielse, H.C.M. - De burger als andragoog: een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk, 1977, Boom, Meppel-Amsterdam.
- Hageman-Smit, J. - De cliënt en zijn hulpverlener, een paar apart, 1976, Samson, Alphen a/d Rijn.
- Bremer-Schulte, M.A. - Medehelpers in de geestelijke gezondheidszorg, Dekker en van de Vegt, 1973, Nijmegen.
- Duitemeijer, G. - Encyclopedie van sociale arbeid, 1974, Vuga, 's-Gravenhage.
- N.C.G.V. - Vrijwilligers in de psycho-sociale hulpverlening, 1973, N.C.V.G. (stencil)
- - Vrijwilligersactiviteiten, een drietal knelpunten; Rapport van de werkgroep Materiële voorzieningen ten behoeve van het Congres "Arbeid Anders", 1979.
- Hoekendijk, Liebje - Welk werk dient betaald te worden? 1973, Werkwinkel Afd. Studiecentrum.
- Hattinga-Verschure, J.C.M. - Ontwikkeling van zorgcriteria voor herstructurering van de gezondheidszorg in "Het Ziekenhuis", jrg. 2, 1972, 9.
- Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne - Nadere nota over enkele aspecten van de geestelijke gezondheid, 1974, Den Haag.
- Aves, G.M. - De Vrijwilliger in de sociale dienstverlening, 1973, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Ris, B. en Diederiks, J. - Een kritische analyse van interdisciplinaire samenwerking in de hulpverlening, en: Hulpverleners en Veranderen, afd. 6 (maart '74), geciteerd bij Jansen, Harry F.A.;
- Platform Vrijwilligerswerk - Vrijwilligerswerk? Wat werkt er tegen? Verslag van de Themadag van het Platform Vrijwilligerswerk dd. 4-3-'78.

10

1982

**STICHTING WETENSCHAPPELIJK
BUREAU D'66**

**Bezuidenhoutseweg 195
2594 AJ Den Haag
Telefoon: 070-858303
Postgiro: 3322213**

